

Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)

Cemal SEZER

Abant İzzet Baysal Üniversitesi

SEZER, Cemal, Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917). CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 30-53.

Osmanlı hükümetinin zorunluluklardan dolayı çıkarmış olduğu Sevk ve İskân Kanunu ya da bilinen adıyla Tehcir Kanunu gereği Ermenilerin bir kısmı Anadolu'nun çeşitli yerlerinden yine Osmanlı toprağı olan Şam, Halep, Deyr-i Zor, Musul gibi yerlere sevk edilerek, buralarda iskânları sağlanmıştır. Sevk ve iskân sırasında yaşanan sıkıntılar, meydana gelen ölümler ya da hükümetin yapmış olduğu uygulamalar bazı yerli ve yabancı yazarlar tarafından Ermenileri yok etmenin bir yolu olarak algılanmaktadır. Hâlbuki bu araştırma, böyle bir durumun olmadığını açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Çünkü Osmanlı hükümeti sevk sürecinin sorunsuz olarak gerçekleşmesi ve ihtiyaçların sağlanması için elinden geleni yapacak ve Ermenilere yönelik bir takım uygulamaları olacaktır. Araştırma, yoğunlukla birinci el kaynak özelliğı taşıyan Osmanlı arşiv belgeleri üzerine inşa edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Hükümeti, Ermeniler, Sevk, Tehcir

SEZER, Cemal, Deportation of Armenians and Precautions Taken by the Ottoman State. CTAD, Year 7, Issue 13 (Spring 2011), 30-53.

In accordance with the Law on Transfer and Settlement, generally known as the Law on Emigration prepared by the Ottoman state, some of the Armenians were transferred from various parts of Anatolia to provinces such as Damascus, Aleppo, Deyr-i Zor as well as Mosul and let there settle. The problems challenged, casualties and the governmental actions in the course of the transfer and settlement were regarded as the means of extermination of Armenians by some local and foreign writers. However, the present study proves that such a circumstance never happened. Because, despite the economic problems and the state of war there was a money flow from centre to the provinces and mutasarrıflıks in order to meet the requirements and to provide a trouble-free transfer and settlement. In the study few original

documents are referred from the Ottoman archival records.

Keywords: The Ottoman government, Armenians, Transfer, Deportation

Giriş

I. Dünya Savaşı başlarında Ermeniler, bağımsız bir devlet kurabilme amacıyla Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkararak, Osmanlı ordularını cephe önlerinde ve arkaalarında zor durumda bırakmış,¹ Osmanlı yetkililerince uyarılmalarına rağmen bu eylemlerini sürdürmeye devam etmiştir.²

Ermenilerin sevk tâbi tutulmasına sebep olacak son önemli olay ise Van'daki Ermeni isyanıdır.³ Osmanlı hükümeti, Ermeni saldırılarının devam etmesi üzerine seferberlik ilanından 9 ay sonra Ermenilerle ilgili köklü tedbirlere başvurdu. Hükümet Van'daki isyanı bastırmak ve Ermeni komitelerini dağıtmak amacıyla 24 Nisan 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yolladı. Bu tamimde, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istendi. 26 Nisan'da da Başkumandanlık birliklerine aynı anlamda bir tamim gönderilerek, elebaşların askeri mahkemelere sevk edilmesi, suçluların cezalandırılması belirtildi. Bunların sonucunda İstanbul'da 235 kişi tutuklandı. Bu tutuklulardan bir kısmı Haydarpaşa'dan trenle Ankara ve Çankırı'ya gönderildi.⁴ Hatta bir tedbir olarak Zeytun, Maraş

¹ Aslında Ermeni isyanları I. Dünya Savaşı öncesinde başlamıştır. Bunlardan bazıları Erzurum Olayları (1890), Bâbüali Baskını (1895), Zeytun İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), İkinci Sason İsyanı (1904), Yıldız Sarayı Suikastı (1905)'dir. Bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutîyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 12-17; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2005, s. 203-243. I. Dünya Savaşı'ndaki isyanlar ise ilk olarak Zeytun'da 30 Ağustos 1914'te başlayıp, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratü'l-aziz, Sivas, Kayseri, Erzurum, Trabzon, Ankara, İzmit, Adana, Hüdavendigâr, Adapazarı, İzmir, Halep ve Canik'te devam etmiştir. Bu isyanlar için bkz. *Ermeni Komiteleri*, s. 128-176.

² Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Taşnak Komitesi'nin tanınmış üyelerine ve özellikle Ermeni Mebusu Varteks Efendi'ye, Ermenilerin isyan ve ihtilal hareketlerine yöneldikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirmiştir. Başkumandanvekili Enver Paşa da aynı şekilde Ermeni Patriği'ni davet ederek uyarılarda bulunmuştur. Bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 71; Ahmet Rüstem, *The World War and the Turco-Armenian Question*, Staempell Co, Printing Office, Berne (Tarihşi), s. 59.

³ BOA, HR.SYS, nr.2873/5, Lef 11. Van isyanıyla ilgili bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Sayı III, Ankara 1991, s. 3.

⁴ Ermenilerin her yıl katliam tarihi diye gösteri yaptıkları 24 Nisan, bu 235 kişinin tutuklanma günüdür. Aslında bu bir tutuklama değildir. Sadece etki alanlarından uzaklaştırarak bir nevi kontrol altında tutmaktır, diyebiliriz. Çünkü Dâhiliye Nezareti'nin Kastamonu vilayetine çektiği 2 Mayıs 1915 tarihli şifresinde, Çankırı'ya gönderilen Ermenilerin tutuklu olmadıklarından kışlada

ve civarlarındaki bazı zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeniler Konya'ya sevk edildi. Fakat burada da toplu hâlde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmelerinden dolayı sıkıntı yarattı.⁵ Bunun üzerine Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine gönderildiler.⁶

Sonuçta Ermenilerin bir kısmı yine Osmanlı toprağı olan bölgelere sevk edilerek yerleştirilmiştir. Tamamen güvenlik anlayışından dolayı çıkarılan ve Tehcir diye bilinen Sevk ve İskân Kanunu, 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete tezkîre gönderilmesi ve bir gün sonra Sadaret'te görüşülmesiyle kabul edilerek, 1 Haziran 1915'de Takvim-i Vekayî'de yayınlanmıştır.⁷ Böylece başlayan sevk işlemi 20 Haziran 1917 tarihine kadar sürmüştür.⁸

Sevk edilen Ermenilerin iâşe ve diğer ihtiyaçları, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti ve bu bağlamda sevk masrafları ve iâşeleri müdüriyetin Muhacirîn Tahsisatı'ndan karşılanmıştır. ⁹ Yalnız 20 Aralık 1917 tarihli Niğde mutasarrıflığına gönderilen şifreye göre masraflar için Harbiye Tahsisatı da devreye girmiştir.¹⁰ Bunun yanında Ermenilerin belirlenen yerlere sevklerinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması ve bunun için ihtiyaçlar neyse araştırılması ve ihtiyaçların sağlanması için Dâhiliye Nezareti tarafından Muhacirîn Müdürü olarak Şükrü Bey (Kaya) tayin edilmiştir.¹¹

Sevk sırasında yaşanan olaylar gündeme getirilerek, Osmanlı Devleti sözde "soykırım" yapmakla suçlanmakta ve Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti mahkûm edilmek istenmektedir. Sözde Ermeni soykırım tezi, Birleşmiş Milletler'in çıkardığı sözleşmenin 2. maddesi (c) fıkrasına

tutulmamaları ve kasaba dâhilinde serbest bırakılarak muhafazalarına özen gösterilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bkz. Yusuf Sarınoy, "24 Nisan 1915 Ermeni Tutuklamaları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, Ankara 2006, s. 25; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskân (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara 2007, s. 128-129.

⁵ Temuçin F. Ertan, "Ayastefanos'tan Lozan'a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara 2001, s. 249.

⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.52/122; *Recep Karacakaya, Türk Kamuyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005, s. 250-251.

⁷ 30 Mayıs 1915 tarihinde de Meclis-i Vükelâ'da, Dâhiliye Nezareti'nin 26 Mayıs 1915 tarihli tezkîresi görüşülerek kabul edilmiştir. Bkz. BOA, MV, nr.198/24; Bayur, *age.*, s. 37-40; Gürün, *age.*, s. 308-310.

⁸ Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, haber verilmedikçe, her ne sebeple olursa olsun Ermenilerin sevk edilmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.77/170.

⁹ BOA, DH.EUM.2.şb, nr.258/17, Lef 1; BOA, DH.ŞFR, nr.55/292.

¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.82/48.

¹¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/16.

dayandırılmaktadır¹². Buna göre, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri açıkça yok etmekten çekindikleri için tehcirden yararlanıp, Ermenilerin yok olmalarını sağlayacak yaşam şartlarını onlara dayattıkları, tehcir sırasında saldırılardan koruma, güvenli ulaşım sağlama, gıda ve ilaç tedarik etme, tedavilerini yapma, barınak ihtiyaçlarını karşılama gibi görevlerini yerine getiremeyerek ölümleri hızlandırdıkları ileri sürülmektedir. Bu anlamda doğrudan öldürme gibi fiillerin yanında, devletin görevi ihmal ederek ölümlere bilerek neden olması da soykırım fiili sayılmaktadır. Dolayısıyla bu anlamda Osmanlı Devleti'nin sevk sırasında Ermenilere yönelik uygulamalarının çok iyi bilinmesi gerekmektedir.

Nakil Uygulamaları

Hükümet, Ermenilerin zorunlu göçünü kolaylaştırmak için en kestirme ve güvenli yolu kullanma gayreti içerisinde olmuştur. Bu amaçla kafilelere vasıta ve binek sağlamak için özen göstermiştir. O kadar ki, bazen araba bulunamadığı için sevk işlemi ertelenmiş, bazen de ordunun ihtiyaçları öncelikli olmasına rağmen mevcut vasıtaları Ermenilere tahsis etmiştir. Sevk sırasında hükümet yol şartları, iklim, güvenlik ve barınma gibi ihtiyaçların en kolay şekilde sağlanması amacıyla bazı güzergâhlar belirlemiş ve Ermenilerin zorunlu göçünü kolaylaştırmak için en kestirme ve güvenli yolu kullanma gayreti içerisinde olmuştur. Öte yandan, Ermeni sevkiyatı için belirlenen güzergâhlar ve sevk için kullanılan nakil vasıtaları şu şekilde olacaktı:

1. *Samsun ve Kayseri'den gönderilenler Malatya yoluyla Diyarbakır'a ve Urfa'ya,*
2. *Batı Anadolu'dan gönderilen kafileler Kütahya-Karabısar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kadırlı-Maraş-Pazarlık yolu ile Zor'a,*
3. *Sivas, Elazığ, Erzurum ve çevresinden gönderilenler Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a,*
4. *Van ve Bitlis'ten göç edenler Diyarbakır üzerinden Urfa, Antep ve Adana'ya,*
5. *Trakya'dan gönderilenler İzmit üzerinden Balıkesir ve diğer illere,*

¹² "Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme" Birleşmiş Milletler tarafından 9 Aralık 1948 tarihinde oluşturulmuş ve 12 Ocak 1951'de yürürlüğe girmiştir. Soykırım Sözleşmesi'nin 2. maddesi şöyle tanımlanmaktadır: Soykırım, bir milli, etnik, ırkı veya dini grubu kısmen veya tümüyle yok etmek kastıyla şu fiillerin işlenmesidir: a) Grubun mensuplarını katletmek, b) Grubun mensuplarına ciddi bedensel ve psikolojik zarar vermek, c) Grubun bedeni varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak, d) Grup içinde doğumları önlemek kastıyla önlemler dayatmak, e) Grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmektir. Bkz. Gündüz Aktan, "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi", *Ermeni Soykırım İddiaları Yanlış Hesap Talat Paşa'dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Ankara 2006, s. 43, 63.

6. *Yozgat'tan çıkanlar Sivas veya Kayseri üzerinden Zor'a sevk edilmişlerdir.*¹³

Ancak güzergâh bu şekilde belirlenmekle birlikte, bütün Ermenilerin ne son vardığı yer Halep, Urfa ve Zor olmuştur ne de bütün kabileler bu yolları izlemiştir. Öyle ki, Ermeni kabilelerden bazıları, göç ettirme sırasında Konya'dan ileriye götürülememişlerdir. Ayrıca sevk işleminin tümüyle Suriye'ye yapılmadığı görülmektedir. Meselâ Ezine'den gönderilenler İzmit'te yerleştirilmişler, daha sonra buradan Balıkesir, Konya ve başka yerlere sevk edilmişlerdir. Erzurum'dan nakledilen bazı Ermeniler, Kastamonu ve çevresine yerleştirilmiştir.¹⁴

Vapur

Osmanlı hükümetinin sevk sırasında kullandığı nakliye vasıtalarından birisi vapurlar olmuştur. Harbiye Nezareti'ne ait vapur İmralı Adası'ndaki muhacirleri Gemlik'e ve buradan Bilecik'e¹⁵, Şirket-i Hayriye'nin 34, 35 ve 48 numaralı vapurları Tekirdağ muhacirlerini İzmit'e taşımıştır.¹⁶ Böylece Ermeni kabileler, karadan yapılacak sevk güzergâhına taşınmış oluyordu.

Şahur

Ermenilerin sevk edilmesinde güvenli olması bakımından nehir nakliye araçları belli bir süre denenmiştir. Nizip'te bulunan Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Kasım 1915 tarihli telgrafında şunları belirtmektedir: ¹⁷ "... 1.200 kişiden ibaret Birecik Ermenilerinin nakilleri nehir vasıtasıyla kolay bir şekilde yapılabilir. Bu nedenle derhal şahurlar yapılarak Ermenilerin Zor bölgesine sevk ettirilmeleri hususunda Birecik kaymakamlığına talimat verilmelidir." diyerek Ermenilerin şahur denilen nehir kayıkları aracılığıyla sevk edilmesini istemiştir. Osmanlı hükümetinin Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in isteğini yerine getirdiğini Dâhiliye Nezareti'nin Urfa mutasarrıflığına gönderdiği 13 Şubat 1916 tarihli telgraftan anlıyoruz. Burada, Ermeni muhacirler, Rakka ve çevresine gitmek için Birecik'te şahur yaptırmış ve bu yüzden bir şahurun fiyatı 12 lira iken 60-70 liraya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Şahur imal edenler hükümet adına çalışıp az para almaktansa, Ermeni muhacirler adına çalışıp, çok para kazanmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca nakliye vasıtaları yalnız şahurla sınırlı

¹³ BOA, DH.ŞFR, nr.53/91; BOA, DH.ŞFR, nr.53/94; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 97-98; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul 2007, s. 76-77.

¹⁴ Çiçek, *age.*, s. 99.

¹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.53/329.

¹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.57/30.

¹⁷ BOA, DHEUM.2.şb., nr.68/101.

olduğundan Fırat nehrindeki askeri nakliyat ulaşımı aksamıştır. Bu nedenle Başkumandanlık, Ermeni muhacirlerin kara yoluyla ve mümkünse Fırat nehrinden uzakça bir yol ile sevklerinin yapılmasını Dâhiliye Nezaretinden istemiştir.¹⁸ Dikkatlice incelendiğinde hükümet, sınırlı sayıda şahturla gerçekleştirilen ve askeri nakliye olarak stratejik önemi olan bu rotanın Ermeniler tarafından kullanılmasını belli bir süre denemiştir. Ancak işçilere daha fazla para veren Ermenilere şahturların yapılması ve bu nedenle sınırlı sayıda olan şahturla askeri nakliyatın aksaması, hükümeti bu kararı almaya mecbur etmiştir. Öyle ki Fırat hattı boyunca nehrin nakliye vasıtası olan şahtur yapımı için pek çok amele ve kalifiye elemana ihtiyaç vardı. Bu amaçla Ermeni muhacirlerinden de yararlanılmıştır.¹⁹

Tren

Osmanlı hükümetinin Ermenilerin sevkinde kullandığı nakil araçlarından biri de trenlerdir. Hükümet, daha çabuk ve güvenli olması bakımından Ermenileri demiryoluyla sevk etmeye çalışmıştır.²⁰ Hükümet, sevk edilen Ermenilerden tren biletini almaya gücü olmayanlara yardım etmiştir.²¹ Mersin Amerikan Konsolosu Edward I. Nathan, 30 Ağustos 1915 tarihinde Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'ya gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün güzergâhın Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren muhacirlere yeterli kadar bilet sağlandığını belirtmektedir.²²

Osmanlı hükümeti, Ermeni kabileleri sorunsuz bir şekilde istasyonlardan sevk etmeye çalışmıştır. Rayak İstasyonu'nda bulaşıcı hastalık görüldüğünden Halep'teki muhacir Ermenilerin güzergâhı değiştirilerek, Baalbek'ten demiryoluyla sevkleri gerçekleştirilmiştir.²³ Konya İstasyonu'nda izdiham olduğundan Ermeniler sevk edilinceye kadar Eskişehir'den Konya'ya belli bir

¹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.60/132; Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, 4. Ordunun İnsani Yardımları, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 97.

¹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.78/4.

²⁰ ATASE, BDH, Kls.3305, Dos.191, Fih.018; BOA, DH.ŞFR, nr.57/8; BOA, DH.ŞFR, nr.60/69; BOA, DH.ŞFR, nr.55/25. Gerek Ermeni sevkیاتlarında gerekse asker nakillerinde en önemli vasıta trenlerdi. Büyük masraflar ve bedellerle inşa edilmiş hatlar, ülke savunması açısından da çok önemliydi. Hatların güvenliği, ordunun hızla hareket etmesini sağlayacak en önemli şarttı. Bütün bunların dikkate alınması sonucu Ermeniler, demiryolu güzergâhlarının 25 km. dışındaki kasaba ve köylere yerleştirildi. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.54/318; BOA, DH.ŞFR, nr.54/413; BOA, DH.UMVM, nr.131/87; Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilayât-ı Şarkıyye ve Aydın Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007, s. 35-36.

²¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55/70.

²² BOA, DH. EUM.2.şb., nr.68/82, Lef 2.

²³ ATASE, BDH, Kls.3305, Dos.191, Fih.018-06.

süre bilet verilmemiştir. Ayrıca izdihamı azaltmak için biletler muhacirlere Ereğli'ye kadar değil, Pozantı'ya kadar verilmiştir.²⁴

Dâhiliye Nezareti, sevk edilen Ermeni sayısını istasyonlardan da takip etmiştir. Meselâ Eskişehir, Karahisar-ı Sahip ve Kütahya mutasarrıflıklarına gönderdiği 17 Ekim 1915 tarihli şifrede, oradaki istasyonlarda kaç kişi bulunduğunu ve Konya tarafına sevk edilen Ermeni miktarını sormuştur.²⁵ Ayrıca Ermeni muhacirlerinin istasyon kenarlarında kurulan pazarlara gidip, zorunlu ihtiyaçlarını karşılamalarına izin verilmiştir. Güvenlik güçlerinin izniyle muhacirler Kilis İstasyonu yanında kurulan bir pazara gitmiş ve ekmek, peynir, yumurta, tuz, şeker, meyve, sebze ve hububat gibi temel gıda ihtiyaç malzemelerinden bol miktarda almışlardır.²⁶

Araba

Kafilerin sevkîyatında arabalardan da yararlanılmıştır. Fakat yeterli nakliye vasıtalarının olmayışı ve cepheye asker ve askeri malzeme nakliyatının sürmesi zaman zaman aksaklıklara yol açıyordu. Bazı durumlarda da arabaların hepsinin Ermeni kafilelerine tahsis edilmesi başka sorunları da beraberinde getiriyordu. Meselâ, Sivas'tan Erzurum'a erzak nakliyatı için gönderilen 600 arabadan ancak 90'ı Sivas'a geri dönmüştü. Geriye kalanlar ise Ermeni ailelerinin sevklerinde kullanılıyordu. Eğer diğer arabalar Sivas'a geri gönderilmezse, hasat zamanı olduğu için erzak nakliyatı ertelenebilirdi. Bu nedenle Sivas vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ni durumdan haberdar etmiştir. Nezaret de 20 Temmuz 1915 tarihinde Erzurum vilayetine çektiği telgrafta arabaların yerine îade edilmesini istemiştir.²⁷ 1916 sonbaharında Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetiyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen şifrede, sevk edilmekte olanların Mardin'den Resülayn'a dönen otomobil ile nakillerinin yapılabileceği yer alıyordu.²⁸

Dönemin yabancı siyasi temsilcileri de hükümetin bu uygulamalarını kabul etmektedir. Nitekim Almanya'nın Erzurum Konsolosu Von Scheubner Richter, İstanbul'daki Büyükelçisi Wangenheim'a gönderdiği 28 Temmuz 1915 tarihli raporda, Erzurum'daki sevk işlemi sırasında hükümetin parasız pulsuz birçok Ermeni aileye kağnılar sağladığını belirtmektedir.²⁹ Sevke uğrayanlar da

²⁴ BOA, DHEUM.2.şb., nr.10/65.

²⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.57/65.

²⁶ Vahram Dadrian, *To The Desert Pages from My Diary*, Translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Gomidas Institute, Princeton and London 2003, s. 53.

²⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/50; Bülent Bakar, *Ermeni Tebciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 88-89; Nezaret tarafından aynı şifrenin, Erzurum vilayetinin yanı sıra Mamuratü'l-aziz vilayetine de gönderildiğini görmekteyiz. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/59.

²⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.69/166.

²⁹ Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempelverlang in Postdam 1919, s. 113.

hükümetin kendilerine hayvanlar ve kağnılar tahsis ettiğini söylemektedir.³⁰ Merzifon Amerikan Koleji Müdürü George E. White anılarında, Merzifon'daki sevkiyata, Amerikan okullarındaki Ermenilerin de dâhil edildiğini, hükümetin her Ermeni aileye bir kağmı ayarladığını, yiyecek ve bunun yanında yatak ve şahsi eşyalarının toplanmasına hükümetin izin verdiğini söylemekte fakat yine de imkanların yetersizliğinden yakınmaktaydı.³¹ Ayrıca White, Merzifon'daki Ermenilerin haftalarca 60-80 kişiden veya birkaç yüz kişiden oluşan grupları başka ulaşım imkânı olmadığından, kağnılarla taşındığını dile getirmektedir. Fakat yanlarında herhangi bir erzak alamadıklarını, sebep olarak hükümetin izin vermediğini³² belirterek tutarsızlığa düşmüştür.

Cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, Ermeni sevkinde vasıta sıkıntısına düğüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın zaman zaman aksadığı, hasat mevsimi olması sebebiyle araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden, kabilelerin zorlukla hareket ettiği görülmüştür.³³

Ekonomik Uygulamalar

Osmanlı yetkilileri, sevk edilen Ermenilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için vilayet ve mutasarrıflıklara ödenek gönderdiği gibi onlara yevmiyeler vermiştir. Vilayet ve mutasarrıflıklara ödenekler bazen toplu olarak bazen de talepler doğrultusunda havale edilmiştir. 9 Haziran 1915'te Musul vilayetine 500.000 kuruş,³⁴ 19 Ağustos 1915'te Kütahya mutasarrıflığına 100.000 kuruş,³⁵ 12 Ekim 1915'te Zor mutasarrıflığına 5.000 lira,³⁶ 26 Ekim 1915'te Halep vilayetine 100.000 lira,³⁷ 26 Mart 1916'da Suriye vilayetine 413.400 kuruş,³⁸ 5 Eylül 1916'da Konya vilayetine 1.000.000 kuruş,³⁹ 23 Ekim 1916'da Canik mutasarrıflığına 10.000 lira,⁴⁰ 22 Kasım 1916'da Diyarbakır vilayetine 30.000

³⁰ Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, *Survivors, An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press Berkeley, Los Angeles, London 1999, s. 80.

³¹ E. George White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tarık Yüksel, Enderun Yayınları: 46, İstanbul 1995, s. 217.

³² White, *age.*, s. 216.

³³ Halaçoğlu, *age.*, s. 77.

³⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.53/305; BOA, DH.ŞFR, nr.54/96.

³⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.55/106; *Sevk ve İskânı*, s. 222.

³⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.55/236.

³⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.57/110.

³⁸ BCA, TİGM nr.272.0.0.74/64.3.3, Lef 3; BOA, DH.ŞFR, nr.62/126.

³⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.67/192.

⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.69/81.

lira,⁴¹ 2 Ocak 1917'de Trabzon vilayetine 30.000 lira,⁴² 29 Temmuz 1917'de Musul Vilayeti'ne 4.000 lira,⁴³ 9 Aralık 1917 tarihinde Urfa mutasarrıflığına 7.500 lira gönderilmiştir.⁴⁴

Dâhiliye Nezareti, Ermeni muhacirlerin ihtiyaçlarını giderecek paraları sadece gerektiği zamanlarda ödemiyor, vilayetlerden ve mutasarrıflıklardan gelecekte yapılacak masraflar için ne kadar paraya ihtiyaç olunabileceğinin belirtilmesini de istiyordu.⁴⁵ 17 Şubat 1917'de Hüdavendigâr vilayetince istenen 200.000 kuruşun kaç nüfus için harcanacağıının bildirilmesi istenmiş⁴⁶, 1 Mart 1917 tarihinde de Diyarbakır vilayetinden 20.000 liralık havalenin kaç nüfus için talep edildiği sorulmuştur.⁴⁷

Toplu halde ödeneklerin gerçekleştirilmesine dair örnek olarak, Eylül 1915'te Suriye'ye 100.000, Konya'ya 400.000, Adana, Ankara ve Halep'e 300.000'er, İzmit'e 150.000 ve Eskişehir'e 200.000 kuruş gönderilmişti.⁴⁸ 19 Eylül 1916'da Dâhiliye Nezareti'nden Adana, Halep, Diyarbakır, Sivas vilayetleriyle Canik ve Zor mutasarrıflıklarına Ağustos başında gönderilen telgrafnamede toplam 52.000 lirayı bulan paranın alınıp alınmadığı sorulmaktaydı.⁴⁹ 20 Mart 1917 tarihinde Adana, Ankara, Diyarbakır, Musul, Sivas, Trabzon ve Urfa'ya 10.000'er liradan toplam 70.000 lira havale edilmişti.⁵⁰ 22 Mart 1917'de toplam 6.640.000 kuruş⁵¹ ve 8 Ekim 1917 tarihinde 96.750 lira ⁵² gönderilmişti.

⁴¹ BOA, DH.ŞFR, nr.70/149.

⁴² BOA, DH.ŞFR, nr.71/196.

⁴³ BOA, DH.ŞFR, nr.78/229.

⁴⁴ BCA, TİGM, nr.272.0.0.74/65.19.21. Başka örnekler için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.54/270-1; BOA, DH.ŞFR, nr.55/106; BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/77; BOA, DH.ŞFR, nr.57/127; BOA, DHEUM.2, sb, nr.19/33, Lef 1-3.

⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.73/61.

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.73/20.

⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.74/11.

⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/17; Bakar, *age.*, s. 109.

⁴⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.68/68; BOA, DH.ŞFR, nr.68/62; BOA, DH.ŞFR, nr.68/66; BOA, DH.ŞFR, nr.68/57; BOA, DH.ŞFR, nr.68/56; BOA, DH.ŞFR, nr.68/67.

⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.74/188; BOA, DH.ŞFR, nr.74/190; BOA, DH.ŞFR, nr.74/193; BOA, DH.ŞFR, nr.74/192; BOA, DH.ŞFR, nr.74/187; BOA, DH.ŞFR, nr.74/191; BOA, DH.ŞFR, nr.74/189.

⁵¹ Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen miktarlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.74/234; Bakar, *age.*, s. 110-111.

⁵² Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen miktarlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.80/82; BOA, DH.ŞFR, nr.80/75; BOA, DH.ŞFR, nr.80/77; BOA, DH.ŞFR, nr.80/90; BOA, DH.ŞFR, nr.80/84; BOA, DH.ŞFR, nr.80/80; BOA, DH.ŞFR, nr.80/76; BOA, DH.ŞFR, nr.80/74; BOA, DH.ŞFR, nr.80/94; BOA, DH.ŞFR, nr.80/78; BOA, DH.ŞFR, nr.80/88; BOA, DH.ŞFR, nr.80/92; BOA, DH.ŞFR, nr.80/86; BOA, DH.ŞFR, nr.80/91; BOA, DH.ŞFR, nr.80/89; BOA, DH.ŞFR, nr.80/96; BOA, DH.ŞFR, nr.80/93; BOA, DH.ŞFR, nr.80/85; BOA, DH.ŞFR,

Yevmiye Verilmesi

Yevmiyeler, Ermeni muhacirlerin yiyecek ve günlük bakımlarını sağlamaları amacıyla veriliyordu.⁵³ 1915 yazında sevk edilen Ermenilere verilmekte olan yevmiyeler Temmuz ayının başından itibaren büyüklere 3 kuruş, küçüklere 60 para olacaktı.⁵⁴ Bunu ABD'nin Mersin Konsolosu Nathan da teyit etmektedir. Ayrıca Konya'daki Amerikan hastanesinde doktor olan W. M. Post'un ABD Büyükelçisi Morgenthau'ya gönderdiği 3 Eylül 1915 tarihli raporda da yetişkinlere 1 kuruş, çocuklara 20 para verildiği belirtilmektedir.⁵⁵ Urfa'da görev yapan misyoner Jakob Künzler'in 28 Nisan 1917 tarihinde Halep'teki Alman Konsolosu Walter Rössler'e Rakka Toplama Kampı'ndaki yardım faaliyetlerine dair yazdığı raporda, bölük-pörçük yardımın anlamsızlığı hakkında fikir yürütüyordu. "Adam başı 5 kuruş veriliyordu. Ben de daha fazla verecek durumda değilim."⁵⁶ diyerek yevmiyelerin sürekli verilmediğini ve düzensizlikler olduğunu vurguluyordu. Ama verilen miktardan da şikâyet etmiyordu. Osmanlı Devleti'nin yevmiyeleri ödemesinde aksaklıklar da yaşanmıştır. Takdir edilir ki, bir savaş ortamında bunların yaşanması da gayet doğaldır. Yaşanılan sıkıntılar sadece Ermenilere özgü bir durum değildi. Sungurlu'da Erzurum mültecilerinden⁵⁷ Vehbi ve arkadaşları, kendilerine ve emsallerine ayda yalnız onar gün yevmiye verilmesinden iâşelerini temin edemediklerini ve aç kaldıklarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir.⁵⁸ Açıkça görülüyor ki, Osmanlı hükümeti, tebaası arasında ayırım yapmamış, gücü nispetinde yardımda bulunmuştur. Aslında Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu yevmiyeler öyle

nr.80/81; BOA, DH.ŞFR, nr.80/87; BOA, DH.ŞFR, nr.80/95; BOA, DH.ŞFR, nr.80/83; BOA, DH.ŞFR, nr.80/73; BOA, DH.ŞFR, nr.80/79.

⁵³ Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World I*, Cilt 2, Publication of Turkish Historical Society, Ankara 2008, s. 1084.

⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.77/168.

⁵⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2007, s. 85; Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt III, Sayı 6, Ankara 2010, s. 7.

⁵⁶ Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 503.

⁵⁷ Hükümet, Ermenilerin sevkiyle uğraşırken diğer yandan da aynı tarihlerde Erzurum ve Van çevresinin Rus işgaline girmesiyle Ermeni mezaliminden kaçan mültecilerin yerleştirilmeleri ve iâşelerinin teminiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu mültecilerin çoğunu kadın, ihtiyar ve çocuklar oluşturuyordu. Bkz. Kaya, *age.*, s. 24. 5 Haziran 1916 tarihinde bir mülteci grubu tarafından Muhacirin Komisyonu'na verilen ifadede açıklık şu şekilde tarif ediliyordu: "... Hadim köyüne yerleştirilmiş olan toplam 35 kişilik nüfusumuzla ancak dilenerek idare etmekteyiz. İnançımıza göre günah olan dilencilik bizi ancak açlıktan ölmekten kurtarıyor..." Bkz. Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi Vilâyet-i Şarkîyye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 49.

⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.74/33. 10 Ağustos 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına çekilen telgrafta, mültecilere nüfus başına verilmekte olan yevmiyelerin 3 kuruşa kadar çıkarılabileceği belirtiliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.66/197.

sembolik rakamlar da değildi. Meselâ 14 Ekim 1916 tarihinde bütün memlekette geçerli olmak üzere azami ekme fiyatları tespit edilmiştir. Buna göre ekmeğin okkası, Ankara ve Konya'da 2.0 krş., Bursa ve İzmir'de 2.5 krş. Trakya'da 3 krş idi.⁵⁹

Maden işçisinin ortalama yevmiesi 1915'te 15, 1916'da 25.1 ve 1917'de 35 kuruş, Pamuk işçisinin ise 1915'te 6.8, 1916'da 15 kuruştur.⁶⁰ Üstelik bu ücretler savaş sırasında işçi kıtlığı sebebiyle artmış ücretlerdir.⁶¹ Yine harp yıllarında halı imalinde iyi bir işçinin günde 5-6 bin kadar, düğüm yaptığında yevmiesi, İstanbul'da 1.8 kuruştur. Osmanlı yetkilileri, askerlerine ilk yıl süresince aylık 5 kuruş ve sonraki yıllar içerisinde aylığı 10 kuruşa çıkarmış ama maaşlarını düzenli ödeyememiştir. Bazı zamanlarda askerlerin üç ay maaş alamadıkları da olmuştur.⁶²

Yanlarında Para ve Eşya Götürmelerine İzin Verilmesi

Osmanlı hükümeti, sevke tâbi tuttuğu Ermenilerin yanlarında para ve eşya götürmelerine izin vermiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerine 23 Mayıs 1915 tarihinde çekilen şifrede, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden sevk edilen Ermenilerin yanlarında mal ve eşyalarını götürebilecekleri yazıyordu.⁶³ Bunu Amerikan misyonerleri de doğrulamaktadır. Nitekim Morley, günlüklerinde, sürgüne gidecek olanların yanlarında götürecekleri eşyalara valilikçe izin verildiğini belirtmekte; valinin izniyle Merzifon'daki sekte, hem araba hem de bir takım at ile 6 kağınının içleri tamamen malzemelerle dolu sevk edildiğini ifade etmektedir.⁶⁴

Eşya Satımına İzin Verilmesi

Osmanlı hükümeti, sevk edilen Ermenilerin eşyalarını satmalarına izin vermiştir. 7 Temmuz 1915 tarihinde Ermenilerin, Müslümanlara bedeli mukabilinde mallarını satabilecekleri Dâhiliye Nezareti'nden Dört Yol'a

⁵⁹ Vedat Eldem, *Harp ve Müttareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 43-44.

⁶⁰ Eldem, *age.*, s. 55; Çiçek, *age.*, s. 261.

⁶¹ Çiçek, *age.*, s. 261.

⁶² Eric Jan Zürcher, "Between Death and Desertion The Experience of the Ottoman Soldier in World I", *Turvia*, Töme 28, 1996, s. 247. Unutulmamalıdır ki 1914-1915 mali yılında 3.401.200.396 kuruş olan Osmanlı bütçesinin %44'ü Düyûn-ı Umûmiyye'ye aitti. Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni İddiaları*, s. 84.

⁶³ BOA, DH.ŞFR, nr.53/93; *Sevk ve İskân*, s. 151.

⁶⁴ Bertha Morley, *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha*, Edited by Hilmar Kaiser, Gomidas Institute, Ann Arbor, Princeton 2000, s. 57.

bildirilmiştir.⁶⁵ 30 Temmuz 1915'te Talat Bey, yayınladığı bir kararla gülcünç denecek fiyatlar üzerinden mal satın almış kişiler varsa, satışları iptal etmek, fiyatları normal seviyeye yükseltmek ve kanun dışı kâr sağlanmasını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶⁶ Yani hükümet, eşyaların satımı sırasında oluşabilecek karaborsanın önüne geçmeye çalışmıştır. Bu alımlar, fırsata dönüşmemesi için yetkililerce kontrol ediliyordu. Meselâ Nezaretçe, İzmit'e 28 Ağustos 1915 tarihinde gönderilen telgrafta, “Ermenilerden aşağıda bir fiyatta mal alındığından dolayı fesh edilen anlaşma var mıdır? Bunların cinsi ve miktarı, gerçek değeri ile satılan fiyat arasındaki fark nedir? Bu anlamda görüşleriniz ne doğrultudadır? Acilen cevap veriniz.” şeklindeki soruların cevapları isteniyordu.⁶⁷ 10 Kasım 1915 tarihli Niğde'ye çekilen telgrafta da Ulukışla Menzil Nokta Kumandanlığı Dairesi'nde görevli Baytar Kolağası Cemal Bey ile iâşe memurluğunda görevli Osman Bey'in Ermenilerden düşük fiyatta eşya alarak, açık bir şekilde sattıkları belirlenmişti. Dolayısıyla, bu davranış memurluğun şeref ve haysiyetine uygun olmayan davranış biçimi olarak algılandığından, her iki telgrafın sonunda soruşturma yapıp sonucunun bildirilmesi isteniyordu.⁶⁸ Bazı durumlarda Ermenilerin beraberinde götüremeyecekleri, özellikle askeriyenin şiddetle ihtiyacı olan kundura, yemeni, kösele, ham çarık, meşin ve buna benzer eşyalar senet karşılığında devlet tarafından alınmıştır.⁶⁹ Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 15 Mart 1917'de Menzil Mıntıka Müfettişliği aracılığıyla şöyle bir emir yayınlamıştır: “Giden Ermenilerin araba ve hayvanlarını satın almış. Fakat bu adamların zarar görmelerini kabul edemem. Aranızda oluşturacağımız bir satın alma komisyonu aracılığıyla araba ve hayvanların gerçek değerini belirleyiniz ve sahiplerine o şekilde ödemede bulununuz.”⁷⁰ Ayrıca memurlar da gerçek fiyatı üzerinden ve peşin para ile Ermenilerden hâne satın alabiliyordu.⁷¹ Dikkat edilirse Ermenilerin içinde bulunduğu durumdan yararlanılmasına izin verilmiyordu.

⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.54/315; 14 Ağustos 1915 tarihli yönetmeliğin 4. maddesi Ermenilerin eşya satımına izin veriyordu. Bkz. BOA, DHEUM.2.şb., nr.10/6.

⁶⁶ Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 167.

⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.55/146.

⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.57/379.

⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/390.

⁷⁰ Özdemir, *age.*, s. 142.

⁷¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55/107.

Sosyal Uygulamalar

Yiyecek, Giyecek ve Barınma İhtiyaçlarının Giderilmesi

Osmanlı hükümeti, sevk edilen Ermenilerin sevk ve iskânından yerel yöneticileri sorumlu tutmuştur. Yani sevk edilen Ermenilerin can ve mallarının korunması, iâşe ve istirahatlarının sağlanması güzergâhlarında bulunan yerel yöneticilere aitti.⁷² Muhacir Ermenilerin geçeceği yollarda fırın olmayan yerlerde çadır bulundurmak suretiyle levazımat noktaları gibi konaklama yerleri oluşturulacak, buralarda ekmek dışında sıcak bulgur çorbası verilecekti.⁷³ Bu doğrultuda Resûlayn, Tel-ermen, Nusaybin, Kirkil'de birer iâşe merkezi açılacak ve yerel yöneticilerin gözetiminde oradan geçecek insanlara sıcak yemek, su verilecek ve konaklama yerlerinde iskânları sağlanacaktı.⁷⁴ Bütün masraflar Muhacirîn Tahsisatı'ndan temin edecekti.⁷⁵ Ereğli'de bulunan Ermeni muhacir kafilelere ekmek, zeytin dağıtılmış ve onlara aynı zamanda peksimet hazırlanmıştır.⁷⁶ Ermenilerin yolculuk sırasında ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Birecik, Cizre, Diyarbakır, Halep, Konya gibi yerlerde kamplar oluşturulmuş, Harput, Merzifon, Sivas gibi yerlerde de ara dinlenme istasyonları kurulmuştur. Buralarda fırınlar, aşevleri açılmıştır. Kamplarda hayatı kolaylaştırmak için çadır kentler kurulması, zanaat faaliyetlerinin başlaması için tezgâhlar yapılması, kamp yerlerinin verimli ve sulak yerlerden seçilmesi gibi pek çok tedbir alınmıştır.⁷⁷ Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu'nda görev yapan Dr. Armin T. Wegner (1886-1978)'in ifadelerine göre Türk hükümeti, muhacirlerin yaralarını hafifletmek için bütün gücünü kullandığını, onlara yiyecekler dağıttığını ifade etmektedir.⁷⁸

Hükümet, sevk edilen Ermenilerin iâşesini sağlamaya gayret gösterdiği gibi uzun sevk yürüyüşlerinde ihtiyaçları olan giyecekleri de temin etmeye çalışmıştır. 15 Kasım 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına gönderilen şifre, çıplak Ermenilere çarşı ve pazardan elbise alınması hususunda idi.⁷⁹ Ermenilerin sevk sırasında istirahat ihtiyaçları da

⁷² BOA, DH.ŞFR, nr.53/91; BOA, DH.ŞFR, nr.53/94.

⁷³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt VII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 146.

⁷⁴ ATASE, BDH, Kls. 2451, Dos. 219, Fih.005-02.

⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.55/287.

⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.55/291; BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/240; *Sevk ve İskân*, s. 248; Lepsius, *age.*, s. 149.

⁷⁷ Kemal Çiçek, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir", *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat'dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Ankara 2006, s. 160-161.

⁷⁸ Tessa Hofmann, "German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians, 1915-16", *A Crime of Silence The Armenian Genocide*, London 1985, s. 65-66.

⁷⁹ Nejat Göyünç, "Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara 2001, s. 300.

düşünülmüştü. Sevk güzergâhları olan Eskişehir, Ankara ve Konya'da kurulmuş olan istirahathâneler hakkında 26 Şubat 1917 tarihinde yaptığı teftiş sonucunda Miralay Hasan Hüsnü, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi'ne şu raporu yazmıştır:⁸⁰

"Bu istirahathâneler her türlü fedakârlıktan geri kalmayarak çalışmaktadırlar. Pozantı-Ulukışla mevkilerinde Eskişehir, Ankara ve Konya'da olduğu gibi birinci derecede, Ereğli, Karahisar-ı Sahip, Bilecik ve Arifiye'de ikinci derecede birer zıvâf istirahathânesinin te'sisi ile bunlardan birinci derecede olanlara bir eczacı mülahızımı ile yeterli sayıda sıbhıyeci ve Hilâl-i Ahmer memurları, ikinci derecede olanlara bir sıbhıye zabiti kumandasında nısf radde sıbhıyeci ile Hilâl-i Ahmer memurları tayinleri olduğunda zayıf düşmüş kişilerin istirahatları sağlanabilir."

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Ermeni muhacirlerin yiyecek, giyecek ve barınma sıkıntılarının hâledilmesine yardımcı olmuştur. Bu amaçla yol boyunca arazilerde onları doyurmak için aşevleri açmıştır.⁸¹

Vacuum Oil Company of Newyork'un bir işçisi olarak Halep Amerikan Konsolosu Jackson'ın verdiği talimatları yerine getirmekle görevli Auguste Bernau'nun Şubat 1917 tarihli bir raporunda Rakka'daki kampı ziyaret ederek, muhacirlere yardım dağıttığı gibi hükümetin muhacirlere yaptığı gıda yardımının hemen hemen durduğunu ifade etmektedir.⁸² Osmanlı hükümetinin sevk ettiği Ermenilerin yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarını gidermek için yapmış olduğu çalışmaları, o sırada çeşitli nedenlerle oralarda bulunan yabancılar tarafından da kabul edilmektedir. Şikâyet unsuru, yapılan yardımların sürekli olmayışı, düzensizliği ve yetersizliği üzerinedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumla yakından alakalıydı. Savaşın ilerleyen bu safhasında (1915-1916 yılları) Osmanlı maliyesinin alt-üst olduğu, borç bulamaz hâle geldiği, üretimin yarı yarıya düştüğü ve büyük bir sıkıntı çektiği bir gerçektir. Nitekim 1914 yılında buğday mahsulü 224.8 kile iken 1915'te 155 kileye düşmüştür. Dolayısıyla savaş sebebiyle ülkede bir önceki yıla göre buğday üretimi %30 azalmıştır. Suriye'de ise bir önceki yıla nazaran %50'nin üzerinde bir azalma olmuştur. Yani 557 bin tondan 257 bin tona düşmüştür.⁸³

Dul Kadınlar ve Yetim Çocuklara Yönelik Uygulamalar

Sevk sırasında Osmanlı hükümetini ilgilendiren en önemli sorunlardan biri de dul kadınlar ve yetim çocuklar olmuştur. Hükümet, onlarla ayrıca ilgilenmiş, kış bastırıldığında dul kadınlar ve yetim çocukların sevkleri uygun

⁸⁰ KA, nr.116/4.

⁸¹ Shaw, *age.*, s. 1023.

⁸² Gunter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University Utah Press, Utah 2005, s. 215.

⁸³ Eldem, *age.*, s. 37; Halaçoğlu, *Ermeni İddiaları*, s. 84.

görülmemiştir.⁸⁴ Bunların her türlü ihtiyaçları Muhacir'in Tahsisatı'ndan karşılanmıştır.⁸⁵ Sevk sırasında yetim kalan çocuklara Osmanlı hükümeti kayıtsız kalmamış, onları mevcut yetimhanelere yerleştirmiştir. Yetimhanelerin yetersiz kalması üzerine yenilerini açmıştır.⁸⁶ Yetimhanelere ilk başta 10 yaşından küçük çocuklar kabul edilmiştir.⁸⁷ Daha sonra yaş sınırı 12'ye çıkarılmıştır.⁸⁸

Ermeni muhacirlerin yığılmış oldukları güney vilayetlerinde, çocukları korumak için faaliyetler daha da hızlanmıştır. Urfa ve çevresinde Ermeni muhacirleriyle ilgilenen Şükrü Bey'in faaliyetleri sonucu Urfa'da yetim Ermeni çocukları için bir yetimhane açıldı. Bakıcı ve mürebbiye olarak bazı Ermeni kadınları görevlendirildi. Aynı dönemde komşu illerde de benzer çalışmalar yürütüldü. Mamuratü'l-aziz'de valinin çabaları sonucu 700 Ermeni çocuk için bir yetimhane oluşturuldu, her on ve on beş çocuk için bir Ermeni hemşire tahsis edildi. Çocukların yiyecek ve giyecek durumları iyiydi. Vali bununla övünüyordu. Fakat mevcut yetimhaneler yetersizdi. Dolayısıyla yeni yetimhaneler kuruldu. Nitekim Diyarbakır'da 1.000 kişilik yeni bir yetimhane açılması kararlaştırıldı. Bunun için gerekli tahsisat hazır edildi ve Ocak 1916'da hizmete açıldı. 16 Şubat 1916 tarihinde Bitlis yetimhanesindeki çocuklar Diyarbakır'a nakledildi, 19 Ağustos'ta yine Bitlis'ten 80 kadar yetim ve kadının Diyarbakır yetimhanesine sevk emredildi.⁸⁹ Bu sıralarda sadece bu bölgelerde yetimhaneler açılmadı. 19 Temmuz 1916'da Meskene'de 260 kişilik bir yetimhane daha kurulmuştu.⁹⁰

Yetimhaneler ya da öksüzhanelerde⁹¹ kalan Ermeni çocuklara yevmiye veriliyordu. 19 Mayıs 1917'de Dâhiliye Nezareti'nden, Kastamonu vilayetine çekilen telgrafta, öksüz Ermeni çocuklarının yevmiyeleriyle iâşeleri sağlanamıyorsa yevmiyelerinin 6 kuruşa çıkarılabileceği vurgulanıyordu.⁹² Öksüz

⁸⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.58/124; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 52.

⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.69/245; *Sevk ve İskân*, s. 377.

⁸⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.54/150; BOA, DH.ŞFR, nr.69/220; BOA, DH.ŞFR, nr.77/5; BCA, TİGM, nr.272.0.0.14/73.4.5; *Sevk ve İskân*, s. 175; Atnur, *age.*, s. 52; Özdemir, *age.*, s. 184.

⁸⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.54/150; Atnur, *age.*, s. 52.

⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.64/162; Atnur, *age.*, s. 67.

⁸⁹ Atnur, *age.*, s. 55.

⁹⁰ *Ermeni Faaliyetleri*, s. 145.

⁹¹ Babasız kalan çocuklara yetim, annesiz olanlara öksüz denilmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nde birkaç tane öksüzhanenin varlığına şahit olunmaktadır. Genelde kimsesiz çocukların barındırıldığı merkezler yetimhanelerdir. Yani yetimhanelerde yalnızca babasız çocuklar değil bütün kimsesiz kalmaktadır. Ayrıca bu sıralarda görev yapan misyonerlere ait öksüzhaneler de vardı. Meselâ Sivas'ta İsviçrelilerin yönetiminde bir öksüzhane mevcuttu. Bu bilgiler için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.55/42; Atnur, *age.*, s. 53 dipnot 17, s. 101,107.

⁹² BOA, DH.ŞFR, nr.76/206.

Ermeni çocuklarına verilen yevmiye önceden de ifade edildiği gibi sembolik bir rakam olmayıp, savaş zamanı olmasıyla yükselen işçi yevmiyelerinden dahi yüksekti. Bu bakımdan yapılan yardım dikkat çekicidir. Ayrıca yetimhanelerin masraflarını karşılaması için merkez tarafından 26 Nisan 1917 tarihinde Konya'ya Muhacirin Tahsisatı'ndan 200.000 kuruş⁹³, 30 Nisan'da ise Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na 10.000 lira gönderilmiştir.⁹⁴

Cemal Paşa, Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında yapmış olduğu çalışmalardan dolayı hem misyonerlerin hem de Ermenilerin takdirini kazanmıştır. Ermeni kadın ve çocuklarıyla yakından ilgilenmiştir. Onun bu konuda yaptığı en önemli faaliyetlerden biri Ayin Tura Manastırı'nda bir yetimhane oluşturup, buraya Ermeni yetimlerini de alıp bakımlarını ve eğitimlerini sağlaması olmuştur. Cemal Paşa'nın Ayin Tura Yetimhanesi'nde çalışması için bizzat görevlendirdiği Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev* adlı eserinde yetimhaneden genişçe bahsetmektedir.⁹⁵ Ayin Tura, kötü bir vaziyette bulunan bir yetimhanenin özverili çalışmalarla nasıl bir hâle geldiğinin güzel bir örneğidir. Böylece içinde Ermeni yetimlerinin de bulunduğu birçok kişinin hayatı kurtarılmış, eğitimleri sağlanmış ve bu kişiler hayatlarını idame ettirecek bir meslek öğrenmişlerdir. Ayrıca buradan değişik toplulukların bir arada yaşayabileceği de gösterilmiştir. Tabii ki bunların gerçekleşmesinde en önemli desteği şüphesiz Cemal Paşa sağlamıştır. Ermeni kadınları, Cemal Paşa'nın kendilerine hızır gibi yetiştiğini söylemişler ve boyunlarında onun resimlerini taşımışlardır.⁹⁶ Hatta Ermeniler, Cemal Paşa'ya "*Ermenilerin Paşası*" lakabını takmışlardır.⁹⁷

Sağlık Uygulamaları

Osmanlı hükümeti, sevk sırasında hasta olan Ermenilere, önce hangi yerde bulunuyorsa o yerin hükümet merkezine başvurarak tedavi olma imkânı tanımıştır.⁹⁸ Ermeniler buldukları yerde tedavi imkânı yoksa duruma göre İstanbul'da dahi tedavi olabilmışlerdir. Yalnız bu durum Ermeniler tarafından suistimal edilen bir mesele olmuştur. Bu nedenle 26 Haziran 1916 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, bazı Ermenilerin belirttikleri hastalıkların tedavilerinin ikamet ettikleri yerde mümkün olduğunun gönderdikleri doktor raporlarından anlaşıldığı; Ermenilerin aldıkları raporlar

⁹³ *BCA, TİGM*, nr.272.0.0.74/64.12.7.

⁹⁴ *BOA, DH.ŞFR*, nr.75/271.

⁹⁵ Yetimhanenin durumuyla ilgili olarak bkz. Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2007, s. 263-280.

⁹⁶ Özdemir, *age.*, s. 32.

⁹⁷ Lewy, *age.*, s. 198.

⁹⁸ *BOA, DH.ŞFR*, nr.54-A/226.

vilayet veya liva sıhhiye müdüriyetlerince incelendikten ve merkezce de tetkik olunduktan sonra aynı sonuç çıkarsa, başka yerlerde tedavi olabilecekleri ifade edilmiştir.⁹⁹

Ayrıca hükümet, hasta olan Ermenilerin tedavi edilmeleri için belediye doktorlarını da görevlendirmiştir.¹⁰⁰ Halep Alman Konsolosu Rössler, Kasım 1915 tarihinde Zor'u ziyaret ettiğinde, belediye doktorlarının ifadelerine göre günlük ölümlerin 150-200 arasında olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹ Ermeni muhacirler, sadece hükümetin bu amaçla kurmuş olduğu hastaneler de değil Hilâl-i Ahmer hastaneleri ve askeri hastanelerde de tedavi edilmiştir. Harput-Mezre'deki Hilâl-i Ahmer Hastanesi yetkilisi, elindeki tüm yetersiz imkânlarla rağmen, perişan durumda ve hasta olan kabilelere yardım etmek için elinden geleni yapmış, çoğuna sağlık hizmeti sağlamıştır. Amerikalı misyoner Tracy Atkinson hastane yetkilisinin faaliyetlerinden övgüyle söz etmiştir.¹⁰² Atkinson'un 19 Temmuz 1915 tarihli raporuna göre, Harput'taki Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde, sevk edilen Ermenilerden 600 kişi tedavi görmüştür.¹⁰³ Unutulmamalıdır ki askeri hastanelerde sadece hasta olan askerler tedavi edilmemiştir. Bu askeri hastanelerden, hastanenin çevresinde yer alan Ermeni muhacirler de faydalanmıştır. Meselâ, İkinci Ordu'nun bölgesinde toplanan muhacirlerle İkinci Ordu sürekli olarak ilgilenmiştir. Bunlar için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamış, gerektiğinde tedavileri için kendilerine özgü ve muntazam hastanelere alınmış, hastane olmayan yerlerde menzil hastanelerine kabul edilerek istirahatları ve tedavileri sağlanmıştır.¹⁰⁴

⁹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.65/92. Kuduz köpek tarafından ısırıldığını iddia eden Samsunlu mühtedi Yusuf, Varatas ve Korki adlarındaki üç çocuk İstanbul Dâr'ül-kelb Tedavihanesi'nde muayene edilmeleri için belediye doktorlarından üstünkörü rapor almışlar, daha sonra amaçlarının İstanbul'a gitmek olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla Dâhiliye Nezareti, 2 Ağustos 1917 tarihinde Canik mutasarrıflığına telgraf yollayarak bu meselenin araştırılmasını ve sonucun bildirilmesini istemiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.79/14. Belirtildiği üzere bazı zamanlarda belediye doktorlarından da geliş güzel raporlar alınabiliyordu. Hükümet ise, hastaların her defasında ayrıntılı bir araştırmadan sonra istenilen yere gönderilmelerine izin veriyordu. Özellikle İstanbul'a gelmelerine zorunlu olmadıkça izin vermiyordu. Bu durum hükümetin güvenlik anlayışından kaynaklanıyordu.

¹⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/153.

¹⁰¹ Lewy, *age.*, s. 216.

¹⁰² Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London 2002, s. 608.

¹⁰³ Lewy, *age.*, s. 167. Osmanlı sınırları içerisinde 1916 yılı itibariyle faaliyet gösteren Hilâl-i Ahmer hastaneleri için bkz. KA, nr.702/1.

¹⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 2459, Dos. 269, Fih.003.

Hükümet sevk sırasında sağlığı bozulan Ermenilerin tedavi edilmeleri için geçici muhacirîn hastaneleri açmış¹⁰⁵ ve faaliyetlerini yakından izlemiştir. Bu amaçla 24 Aralık 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne gönderdiği telgrafta, Muhacirîn Tahsisatı'ndan verilen parayla yapılan hastanelerin nerelerde, hangi tarihte açıldığı, açıldığı tarihten itibaren çalışan memur ve müstahdemlerin kimlerden oluştuğu ve aylık maaşlarının ne kadar olduğuna dair bir cetvel tanzim edilerek bildirilmesini istemiştir.¹⁰⁶

Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarıldıktan sonra, hükümeti uğraştıran en önemli sorunlardan birisi de Ermeniler arasında görülen salgın hastalıklardır. Hükümet elinden geldiğince bu sorunla uğraşmış, gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Sevk ve iskân bölgesinde bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele edilmesinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin katkıları olmuştur. Kolera, çiçek, dizanteri ve tifüs gibi hastalıklara karşı korunmak için gerekli aşılar ve diğer tıbbi ilaçlar Hilâl-i Ahmer'ce karşılanmıştır.¹⁰⁷ Sıtma hastalığı baş gösterdiğinde kinin ihtiyacı Hilâl-i Ahmer'den temin edilmiştir.¹⁰⁸ Ne kadar önlem alınmaya çalışılsa da bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin önüne bir türlü geçilememiştir.

Güvenlik Uygulamaları

Osmanlı hükümeti, sevk edilen Ermenilerin sevk esnasında güvenliklerini sağlamaya çalışmış ve Ermeni muhacirleri koruması için onlara asker vermiştir.¹⁰⁹ Erzurum vilayetindeki Ermenilerin güvenlikleri sağlandıktan sonra sevki yapılmıştır.¹¹⁰ Sevk işlemi vilayet yöneticilerin sorumluluğu altında yapılyordu. Dolayısıyla kafiilere eşlik eden jandarmalar da vilayette görev

¹⁰⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.69/222. Suriye'de bulunan Ermeni muhacirleri arasında birçok hasta vardı. Bunlar çeşitli hastanelerde tedavi ediliyordu. Fakat tedavi olamayanlar da bulunuyordu. Bu nedenle Şam Muhacirîn Müfettişi Bahaddin Bey, Muhacirîn Tahsisatı'yla geçici bir hastane kurulmasını Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'den talep etmiştir. Bunun üzerine 5 Kasım 1916 tarihinde Şükrü Bey, vilayet merkezinde geçici bir hastane kurulmasını uygun bulmuştur. Bunun için bkz. BKA, TİGM, nr.272.0.0.11/8.13.12.

¹⁰⁶ BOA, DH.UMVM, nr.85/77.

¹⁰⁷ KA, nr.16/142; KA, nr.315/152; KA, nr.345/51; KA, nr.345/51-1.

¹⁰⁸ KA, nr.107/12. Ali İhsan Sabis, hatıralarında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun amansız düşmanlarından birisinin de salgın hastalıklar olduğunu dile getirmiştir. Bunların başında da tifüs geliyordu. Öyle ki bu hastalık vazife başında ordu kumandanını bile öldürmüş, birçok subay ve doktoru yatırmıştır. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, Cilt II, Nehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, s. 360. Danimarkalı misyoner Maria Jacobsen 7 Şubat 1915 tarihli günlüğünde, Türk askerinin açlıktan öldüğünü, sağlık şartlarının çok kötü olduğunu, hijyen olmadığını ve askerinin bulaşıcı hastalıklara yakalandığını, ayrıca pek çok askerinin elbiselerinin çaputlardan meydana geldiğini belirtiyordu. Bkz. Lewy, *age.*, s. 58.

¹⁰⁹ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih.003; BOA, DH.ŞFR, nr.55/274; BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/77; BOA, DH.ŞFR, nr.56/381; BOA, DH.ŞFR, nr.58/2; Shaw, *age.*, s. 1081.

¹¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.54/156.

yapanlardı. Erzurum'dan Musul'a sevk edilmek üzere Diyarbakır'a gönderilen Ermeni muhacirlerinin Cizre'den sonra Musul vilayet sınırında vilayete ait jandarmalar tarafından teslim alındığı Diyarbakır vilayetinden merkeze bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti de bu işlemin süratli bir şekilde yapılması için Musul vilayetini uyarmıştır.¹¹¹ Bilindiği üzere savaş döneminde askerlerin çoğu cephelerde savaştığı için vilayet ya da livaların güvenliğini sağlayan jandarmaların sayısı sınırlıydı. Bu yüzden vilayet yöneticileri bazı durumlarda kafileleri koruması için yeterli jandarma veremiyordu. Jandarma sayısının azlığından Zor'a sevk edilen Ermenilerin, muhafazalarının sağlanmasında sıkıntı yaşanmıştır. Bunun üzerine Altıncı Ordu Kumandanlığı, Ermenileri korumaları için 300 asker görevlendirmiştir.¹¹² Dâhiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıklardan kafilelerin güvenliklerinin sağlanması için mümkün olduğunca sayıları oranında jandarma verilmesini istemiştir.¹¹³ Ayrıca Amerikan misyonerleri de, sevk edilen Ermenilerin korunması için hükümetin jandarmalar verdiğini belirtmektedir.¹¹⁴

Osmanlı hükümeti, Ermeni sevkiyatında muhafız verip onların korunmasını istese de sorunlar çıkmıyor değildi. Sevkiyat sırasında yaşanan önemli sıkıntılardan birisi izdihamların olmasıydı. Hükümet aldığı önlemlerle bu sorunu ortadan kaldırmaya çalışmışsa da hükümetin tam başarı sağladığını söyleyemeyiz. 13 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, nakledilen Ermenilerin vilayet ve liva sınırları dışına çıkarılmaları nedeniyle istasyonlarda günlerce bekletilmesi izdihama sebebiyet verdiğinden, bundan böyle nakledilecek Ermenilerin katile katile tertip edilip, ona göre iskân edileceği yerlere dağıtılacağı belirtilmiştir.¹¹⁵ Osmanlı hükümeti, izdihamları hafifletmek, sevkiyatı hızlandırmak ve güvenliğini sağlamak için yeri geldiği zaman sevk güzergâhını değiştirmiştir. Malatya'dan Urfa'ya sevk edilen Ermenilerde izdiham yaşandığı için katileler, Diyarbakır üzerinden Musul'a sevk edilmiştir.¹¹⁶

Sevkiyat sırasında görülen bir başka sıkıntı da memurların ve güvenlik görevlilerinin Ermenilerden rüşvet almaları, onlara kötü davranmaları ve başıbozuk katilelerin saldırıdır. Maalesef sevkiyat sırasında bunlar yaşanmıştır. Fakat Osmanlı hükümetinin, bunları yapanlara gereken cezaları

¹¹¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55/387.

¹¹² BOA, DH.ŞFR, nr.67/7; BOA, DH.ŞFR, nr.66/118. Bazı durumlarda savaş zamanı olduğundan asker takviyesi yapılamıyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.67/230. Güvenlik nedeniyle Zor bölgesine sevker başka yollardan yapıyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.74/281.

¹¹³ BOA, DH.ŞFR, nr.65/194.

¹¹⁴ Riggs, H. Henry Riggs, *Days of Tragedy in Armenia Personnel Experiences in Harpoot 1915-1917*, Gomidas Institute Ann Arbor, Michigan 1997, s. 147.

¹¹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/392.

¹¹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.56/108; BOA, DH.ŞFR, nr.56/168.

verdiğini de belirtmek gerekmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Zor mutasarrıflığına çekilen 22 Temmuz 1916 tarihli telgrafta, Zor'a sevk edilen Ermenilerden rüşvet aldığı belirlenen Tabur Kumandanı Yüzbaşı Salih Efendi hakkında soruşturma yapıp, sonucun bildirilmesi isteniyordu.¹¹⁷ Ermeni sevkiyatında jandarmalar kafilelere kötü davranışlarda bulunmuşlardır. Fakat kafilelerin korunması için canını siper eden jandarmaların da olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Meselâ, Maraş'tan sevk edilen Ermeniler, aşiretlerin saldırısına uğramaları üzerine jandarma kuvvetleri aşiretlere karşılık vermiştir.¹¹⁸ Ermeni kafilelerin sevkî sırasında, başıboş göçebelerin yaptıkları saldırılar neticesinde kafileler zarara uğramış ve kayıplar yaşanmıştır. Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin, Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek öldürülmeleri üzerine, gerekli tedbirlerin alınması için Dâhiliye Nezareti'nden Mamuratü'l-aziz vilayetine 26 Haziran 1915 tarihinde emir verilmiştir.¹¹⁹ Ayrıca kafilerden bazılarının Arap aşiretlerinin, özellikle Halep-Zor arasındaki güzergâhta yaptıkları saldırılar sonucunda Ermenilerin öldürüldüğü tespit edilmiştir.¹²⁰

Ermeni sevkiyatında diğer önemli bir sıkıntı da hırsızlıktı. 25 Eylül 1915 tarihli şifrede, gerek vilayet dâhilinde gerekse vilâyet-i saireden üç buçuk aydan beri Osmanîye'ye gelip, kabile kabile Halep'e sevk olan Ermenilerin miktarı 70.000'i geçtiği, şu ana kadar sevkiyattaki hırsızlık olayları istisna edilirse, liva dâhilinde olumsuz olayların yaşanmadığı ifade ediliyordu.¹²¹

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, sevk esnasında önleyici tedbirler alınması için bir taraftan mülkî memurlara gerekli emirleri vermekle beraber, diğer taraftan da başkumandanlığa müracaatla ve kuvvet sevkiyle sorumluların cezalandırılmasını

¹¹⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.66/55. Sadece Ermeniler değil, aynı zamanda mülteciler de yerel idarecilerin suistimallerinden şikayet ediyordu. Siverek'te oldukça sefil ve perişan bir halde bulunan mültecilerin yemiyeleri adaletsiz bir şekilde dağıtılıyordu. Silvan kaymakamı ve Ahz-ı Asker Reisi Salih Efendi yolsuzluklarda bulunuyordu. Bkz. Kaya, *age.*, s. 33.

¹¹⁸ BOA, DHEUM.2.şb., nr.24/16, Lef 3. Yalnız Anadolu coğrafyasında sadece Arap ya da Kürt eşkiyalar yoktu. Ermeni eşkiyaları da bulunuyordu. Yalova bölgesinde Ermeni eşkiyası faal bir şekilde hareket ediyordu. Gerekli tedbirlerin alınması son derece önem arz ettiğinden, İzmit mutasarrıflığına da bu hususla ilgili tebliğat yapılmıştır. Ermeni eşkiyaların takibi ve benzer hususlarda vilayet ve liva sınırı dikkate alınmayarak, birlik içinde hareket edilmesi gerektiği 6 Eylül 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Hüdevendigâr vilayetine bildiriliyordu. Bunun için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/104.

¹¹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.54/158; BOA, DH.ŞFR, nr.54/162.

¹²⁰ Halep'e bir saat mesafede bulunan Meskene'ye kadar olan yollarda, Urban aşiretinin gasp yaptığı saldırılar sonucu 2.000'e yakın Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de 2.000 kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları anlaşılmış, meselenin tahkik edilerek, sonucunun Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi ve kafilenin çıplak bir şekilde gönderilmemesi gerektiği Urfa mutasarrıflığına gönderilen 8 Eylül 1915 tarihli telgrafta belirtiliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/144; Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 79.

¹²¹ BOA, DHEUM.2.şb., nr.68/102.

ve kabilelerin himayesini şiddetle istemiştir.¹²² Yani Ermeni kabilelerinin sevk sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tespit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Bu heyetlerin verdiği raporlar sonucunda kurulan “*Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri*” olarak bilinen bu mahkemeler; sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde devletin iç ve dış güvenliğini ihlal eden suçlar ile isyan, ihtilal, çetecilik faaliyetlerine katılanların ve savaş sırasında hükümetin yayımlanmış olduğu her türlü kanun, emir ve talimat hükümlerine aykırı davranışları yargılamıştır. Dâhiliye Nezareti’nden Hâriciye Nezareti’ne gönderilen 19 Şubat 1916, 12 Mart 1916 ve 22 Mayıs 1916 tarihli gizli yazıların ekinde yer alan listelere göre Divan-ı Harplerde yargılananların vilayetlere göre dağılımı; Amasya 2, Ankara 148, Bitlis 29, Canik 89, Diyarbakır 70, Eskişehir 29, Halep 56, Hüdavendigâr 21, İzmit 28, Kayseri 146, Konya 16, Mamuratü’l-aziz 249, Niğde 8, Sivas 579, Suriye 27 ve Urfa 170 olmak üzere toplam:1.673 tür.¹²³ 1916 yılı ortalarına kadar Divan-ı Harplerde yapılan yargılamaların sonucu verilen cezalar ve mahkemelerin safahatı şu şekildedir:¹²⁴ İdam 67, muhtelif hapis cezası 524, kürek, para, kalebent, pranga ve sürgün cezası 524, berat ve yargılama reddi 227, mahkeme devam etmekte ve inceleme aşamasında 109, velisine teslim 4 ve hakkında henüz bir işlem yapılamayan 674.

Bunları değerlendirdiğimizde yargılaması devam eden veya henüz hakkında bir işlem yapılmayanlar arasında daha sonra işlemlerin yapılmasıyla çeşitli cezalara çarptırılanların sayısının daha da artması muhtemeldir.¹²⁵ Bu tahkik komisyonları 1918 başına kadar görev yapmıştır.¹²⁶ Talat Bey, bu heyetlerin birçok memuru azl ve mahalli Divan-ı Harplere teslim ettiğini belirtmekte ve soruşturma zabıtlarının bir suretinin komisyonlar tarafından Babıâli’ye verildiğini ve kopyasının Hazine-i Evrak’ta yani devlet arşivlerinde bulunduğunu söylemektedir.¹²⁷ Osmanlı hükümeti 1915–1916 yıllarında iç hukuk sistemini işleterek Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında, çıkarılan kanun ve yönetmelikler ile gönderilen talimatlara aykırı davranış, suistimali görülen asker-sivil devlet görevlileriyle çetecilik yapan vatandaşları askeri mahkemelerde yargılayarak cezalandırmıştır. Bu yargılamalar ve cezalandırmalar Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması konusunda Osmanlı merkezî yönetiminin ne kadar hassas davrandığını, münferit olaylara dâhi göz yummadığını göstermektedir.¹²⁸

¹²² Talat Paşa’nın Anıları, s. 83-84.

¹²³ Yusuf Sarınoy, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Ankara 2006, s. 178-188.

¹²⁴ Sarınoy, “Ermeni Tehciri”, s. 188-189.

¹²⁵ Sarınoy, “Ermeni Tehciri”, s. 189.

¹²⁶ Gürün, *age.*, s. 319.

¹²⁷ Talat Paşa’nın Anıları, s. 82-83.

¹²⁸ Sarınoy, “Ermeni Tehciri”, s. 189-190.

Sonuç

Osmanlı devlet idarecilerinin uyarılarına rağmen Ermeniler, I. Dünya Savaşı başlarında devlet aleyhindeki davranışlarını sürdürmüşlerdir. Bu durumun sonucu olarak Ermenilerin bir kısmı ülkenin bir başka yerine sevk edilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı hükümetinin Ermeni sevkıyatı süresince beslenme, giyecek, barınma gibi ihtiyaçlarının giderilmesine, sevk işleminin güvenli, sağlıklı, düzenli ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesine, dul kadın ve yetim çocukların bakımlarına yönelik imkânları ölçüsünde uygulamaları olmuştur. Bunu yabancı diplomatlar ve görevliler de teyit etmektedir. Ayrıca ihtiyaçların giderilmesi için yevmiyeler verildiği gibi vilayet ve mutasarrıflıklara belli aralıklarla çeşitli miktarlarda paralar gönderilmiştir. Hatta bu paraların sadece Ermenilerin sevk işleminde kullanılması için yerel yöneticiler uyarılmıştır. Kötü olan ekonomi I. Dünya Savaşı'nın getirdiği yükü hepten kötüleşmiştir. Buna rağmen kısıtlı olan bütçeden paylar ayrılmıştır. Görevlerini yerine getirmeyenler veya kötü kullananlar görevlerinden alınmış ve Divan-ı Harbe verilmiştir. Divan-ı Harp'te yargılananların sayısı 1.973'tür. Bunların bir kısmı idam dâhil çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Dolayısıyla sevk sırasında Ermenilerin korunmasına yönelik bu şekilde uygulamalarda bulunan Osmanlı hükümetinin soykırım yapmış olması, ihtimal dâhilinde görünmemektedir.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

a. Arşivler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu (TİGM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2.şube (DH.EUM.2.şb)

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)

Hâriciye Nezareti Tasnifi Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Kızılay Arşivi (KA)*

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, (2007), Cilt VII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), (2007), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara.

b. Kitap ve Makaleler

- ADIVAR Halide Edip (2007) *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul.
- AHMET Rüstem, *The World War and the Turco-Armenian Question*, Staempell Co, Printing Office, Berne (Tarihsiz).
- AKTAN Gündüz (2006) “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, s.35-88.
- ATNUR İbrahim Ethem (2005) *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara.
- BAKAR Bülent (2009) *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1991) *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Sayı III, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- ÇİÇEK Kemal (2005) *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yayınları, Ankara.
- (2006) “Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, s.135-178.
- (2010) “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt III, Sayı 6, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, s.1-14.
- DADRIAN Vahram *To the Desert Pages from My Diary*, Translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Gomidas Institute, Princeton and London 2003.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)*, (2008), Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ELDEM Vedat (1994) *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara.
- ERTAN Temuçin F. (2001) “Ayestefanos’tan Lozan’a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.245-269.
- GÖYÜNÇ Nejat (2001) “Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.293-301.
- GÜRÜN Kamuran (2005) *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul.
- HALAÇOĞLU Yusuf (2007) *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul.
- (2007) *Ermeni Tehciri*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul.
- HOFMANN Tessa (1985) “German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians, 1915-16”, *A. Crime of Silence The Armenian Genocide*, London, s.61-93.
- KARACAKAYA Recep (2005) *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- KAYA Erol (2007) *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mültecileri Vilâyet-i Şarkıyye ve Aydın Vilâyeti Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara.

- KAISER Hilmar (2002) *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London.
- KIESER Hans Lukas (2005) *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LEPSIUS Johannes (1919) *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempelverlang in Postdam.
- LEWY Guenter (2005) *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University Utah Press, Utah.
- MILLER E. Donald- Lorna Touryan Miller (1999) *Survivors, An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- MORLEY Bertha (2000) *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha*, Edited by Hilmar Kaiser, Gomidas Institute, Ann Arbor Michigan, Princeton.
- ÖĞÜN Tuncay (2004) *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi Vilayât-ı Şarkıyye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara.
- ÖKE Mim Kemal (1996) *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZDEMİR Hikmet (2009) *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordunun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- RIGGS H. Henry (1997) *Days of Tragedy in Armenian Personal Experiences in Harpoot 1915-1917*, Gomidas Institute Ann Arbor, Michigan.
- SABİS Ali İhsan (1992) *Harp Hatıralarım, I. Dünya Harbi*, Cilt II, Nehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- SARINAY Yusuf (2006) "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar (1915-1916)", *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat'dan ve Tebirciden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, s.179-190.
- (2006) "24 Nisan 1915 Ermeni Tutuklamaları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Ünivestesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yıl 2, Sayı 4, Ankara, s.23-38.
- SHAW J. Stanford (2008) *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt 2, Publication of Turkish Historical Society, Ankara.
- Talat Paşa'nın Anıları*, (1994), Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- WHITE E. George (1995) *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tank Yüksel, Enderun Yayınları: 46, İstanbul.
- ZÜRCHER Eric Jan (1996) "Between Death and Desertion The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turvia*, Töme 28, Association Pour Le De'veloppement Des Etudes Turques, s.235-258.